

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/14>

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАСТОСУВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ЯК МЕТОДУ ЛІКУВАННЯ БЕЗПЛІДДЯ

THE LEGAL NATURE AND RESTRICTIONS ON REALIZATION OF THE PERSON'S RIGHT TO USE SURROGACY AS A METHOD OF INFERTILITY TREATMENT

Алексій Р.В., к.ю.н.,
головний спеціаліст відділу взаємодії із суб'єктами державної реєстрації
та підвищення кваліфікації
Західне міжрегіональне управління Міністерства юстиції

Ця стаття присвячена дослідженню правової природи права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя, а також обмеження реалізації цього права. Констатується актуальність та недостатнє висвітлення в наукових публікаціях цієї проблематики. Також акцентується увага на великій ролі розвитку допоміжних репродуктивних технологій через зростання безпліддя у всьому світі. Поряд з цим зазначається, що в Україні відсутнє чітке правове регулювання інституту сурогатного материнства.

У цьому науковому дослідженні право особи на застосування сурогатного материнства розглядається крізь призму розуміння цього права як частини невід'ємного та гарантованого Конституцією України та законами України права на життя, а також як одного з видів репродуктивних прав людини.

У контексті дослідження права особи на застосування сурогатного материнства розглядається феномен репродуктивних прав людини, у тому числі права особи на репродуктивне відтворення, що є важливою характеристикою права на життя.

Поряд з цим, у цьому науковому доробку наведені деякі ключові обмеження реалізації права особи на застосування сурогатного материнства. При цьому, сурогатне материнство розглядається виключно як метод лікування безпліддя. Також констатується, що особа може бути пролікованою шляхом застосування сурогатного материнства виключно за медичними показаннями.

У цій науковій роботі розглядаються думки науковців щодо видів сурогатного материнства. Також наголошується на тому, що в Україні дозволене гестаційне сурогатне материнство, при якому між сурогатною матір'ю та дитиною відсутній генетичний зв'язок, а сурогатна матір виконує тільки функцію виношування та народження дитини, яка належить іншим особам.

Поряд з цим, розглядається проблема реалізації права на застосування сурогатного материнства особою, яка страждає безпліддям та не перебуває у законному шлюбі. Зазначається, що наявність у законодавстві норм, які передбачають право на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя тільки подружжям (чоловіком та дружиною), є дискримінацією, а самі положення, у яких це визначено, є такими, що не відповідають вимогам Конституції України.

Ключові слова: сурогатне материнство, сурогатна матір, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивне здоров'я, репродуктивні права, безпліддя.

This article is devoted to the research of the legal nature of person's right to use surrogacy as a method of infertility treatment, as well as restrictions on the realization of this right. The relevance and insufficient coverage of this issue in scientific publications are noted. The attention is emphasized on the important role of the development of assistive reproductive technologies due to the growth of infertility worldwide. At the same time, it is noted that Ukraine lacks clear legal regulation of the surrogacy institute.

In this research, the person's right to use surrogacy is considered through the prism of understanding this right as part of the inalienable right to life guaranteed by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, as well as one of the types of human reproductive rights.

In the context of researching of person's right to use surrogacy, the author examines the phenomenon of reproductive human rights, including the right to reproduction, which is an important characteristic of the right to life.

At the same time, this scientific work provides some key restrictions on the realization of the right to use surrogacy. At the same time, surrogacy is considered exclusively as a method of infertility treatment. It is also stated that a person may be treated by surrogacy only on medical grounds.

This research article examines the opinions of scientists on the types of surrogacy. It is also emphasized that gestational surrogacy is permitted in Ukraine, which means that there is no genetic relationship between the surrogate mother and the child, and the surrogate mother performs only the function of carrying and giving birth to a child belonging to other persons.

At the same time, the author examines the problem on realization of the right to use surrogacy by a person who is infertile and he/she is not in legally marriage. It is noted that the existence of provisions in the legislation providing for the right to use surrogacy as a method of infertility treatment only by spouses (husband and wife) is discrimination, and the provisions themselves, which define this, are not in line with the requirements of the Constitution of Ukraine.

Key words: surrogacy motherhood, surrogate mother, assistive reproductive technology, reproductive health, reproductive rights, infertility.

Глобальна проблема значної кількості осіб у всьому світі, які страждають безпліддям, стала серйозним викликом сьогодення. Всесвітня організація охорони здоров'я дослідила, що ця проблема постає однаково гостро у різних регіонах та країнах незалежно від економічних показників та рівня розвитку. У зв'язку з цим існує необхідність захисту права особи на репродуктивне відтворення. Тому зараз велику роль відіграє розвиток допоміжних репродуктивних технологій, які дозволяють за медичними показан-

нями бездітним особам зачати й народити генетично рідну дитину. Особливу увагу як метод лікування безпліддя заслуговує сурогатне материнство. Ця тема є важливою, оскільки сурогатне материнство є складною та делікатною темою, яка зачіпає різні правові, етичні та соціальні питання. Поряд з цим існує проблема щодо відсутності чіткого правового регулювання цього феномена.

Також на сьогодні недостатньо дослідженим виступає право особи на сурогатне материнство, його сутність, осо-

бливості реалізації, а також, які обмеження можуть бути при реалізації особою цього права. Враховуючи вищеведене, можна констатувати неабияку актуальність цієї теми та необхідність проведення глибшого дослідження питань, пов'язаних з нею.

Питанням дослідження права особи на сурогатне материнство займається досить багато науковців та науковиць. Поміж них можна виокремити: С. Б. Булецу, І. Я. Верес, А. О. Дудко, М. Р. Заболотну, Н. М. Купчак, Р. А. Майданика, Я. Р. Марко, М. В. Меджул, Л. Г. Николайчук, Д. О. Пугач, О. В. Рябенко, Б. Р. Срібну, В. І. Чечерського, О. А. Явор тощо.

Метою статті є з'ясування сутності та правової природи права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя, а також визначення видів обмеження реалізації цього права.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Таким чином, у цій нормі закладені одні з пріоритетних прав людини, які перебувають під охороною держави. Також Цивільний кодексом України (далі – ЦК) передбачено право на життя, яке є невід'ємним для фізичної особи. Стаття 281 ЦК як складову частину права на життя визначає право повнолітніх жінки або чоловіка за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством, а також виключно добровільну стерилізацію повнолітньої фізичної особи [2].

Поряд з цим, кожна особа має репродуктивні права, у тому числі, право на репродуктивне здоров'я та на репродуктивне відтворення. Головною метою репродуктивних прав людини є забезпечення можливості репродукції (відтворення) людини. Адже саме властивість відтворюваності є невід'ємною характеристикою права людини на життя. Це підтверджується тим, що здатність людини до репродукції впливає на якість життя людини та на можливість продовження власного роду [3, с. 149].

Репродуктивні права можна визначити як комплекс загальнолюдських прав і свобод, що забезпечує реалізацію основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду – незалежно від віку, статі, національності, сімейного стану і стану здоров'я, включно з правом на використання допоміжних репродуктивних технологій, зокрема донорських і сурогатних програм, а також правом на самостійне планування сім'ї, включно зі свободою визначати кількість і стать дітей і тимчасові інтервали між їх народженням [4, с. 26].

Отже, репродуктивні права фізичної особи – це гарантовані, заохочувані державою можливості осіб щодо охорони їх репродуктивного здоров'я, вільне прийняття і реалізація фізичними особами рішення про зачаття дитини, про народження або відмову від народження дітей у шлюбі або поза ним, методів зачаття і народження дітей, в тому числі й за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, кількості дітей, часу і місця народження, інтервалів між їх народженнями, необхідних для збереження здоров'я матері і дитини, а також щодо медико-соціальної, інформаційної та консультативної допомоги в цій сфері [5, с. 86].

Пекінською декларацією та Платформою дій, прийнятою 15.09.1995 року на IV Всесвітній конференції щодо становища жінок, визначено, що репродуктивне здоров'я – це стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороби чи недуги у всіх питаннях, пов'язаних з репродуктивною системою та з її функціями й процесами [6].

Також цим документом визначено, що репродуктивні права охоплюють певні права людини, які вже визнані в національному законодавстві, міжнародному праві

у документах щодо прав людини та інших консенсусних документах. Ці права покладаються на визнання основного права всіх пар та окремих осіб вільно приймати рішення і відповідально підходити до кількості, інтервалів і часу народження своїх дітей і мати інформацію та засоби для цього, а також право на досягнення найвищого стандарту сексуального та репродуктивного здоров'я. Це також включає їх право приймати рішення щодо відтворення без дискримінації, примусу та насильства, як виражені в документах з прав людини [6].

Ураховуючи вищеведене, якщо фізична особа не може реалізувати своє право на відтворення, право на продовження роду через хворобу чи недугу репродуктивної системи, вона може бути піддана лікуванню шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій, тому числі сурогатного материнства як одного з методів лікування безпліддя.

Також варто звернути увагу на те, що ст. 5 Сімейного кодексу України (далі – СК) передбачено обов'язок держави охороняти сім'ю, дитинство, материнство, батьківство та створення умов для зміцнення сім'ї. Держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. А статтями 49 і 50 СК визначено право дружини та чоловіка на материнство та батьківство відповідно. Поряд з цим, ст. 123 СК зазначає можливість застосування допоміжних репродуктивних технологій подружжям (у тому числі, сурогатного материнства) і в разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [7].

На сьогодні в українському законодавстві відсутній спеціальний закон, який би врегулював правовідносини, пов'язані з сурогатним материнством. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі сурогатного материнства, передбачено Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» (далі – Порядок застосування ДРТ).

Згідно із п. 6.2 глави VI Порядку застосування ДРТ показаннями до сурогатного материнства є:

- відсутність матки (вроджена або набута);
- деформація порожнини або шийки матки при вроджених вадах розвитку або внаслідок хірургічних втручань, доброякісних пухлин, при яких неможливе виношування вагітності;
- структурно-морфологічні або анатомічні зміни ендометрія, що призводять до втрати рецептивності, синехії порожнини матки, які не піддаються лікуванню;
- тяжкі соматичні захворювання, при яких виношування вагітності загрожує подальшому здоров'ю або життю реципієнта, але які не впливають на здоров'я майбутньої дитини;
- невдалі повторні спроби ДРТ (4 і більше разів) при неодноразовому отриманні ембріонів високої якості, перенесення яких не приводило до настання вагітності [8].

Сурогатне материнство може розглядатися як: 1) штучне запліднення яйцеклітини з наступним поміщенням ембріона в порожнину матки іншої жінки (сурогатної матері); 2) метод лікування неплідності, за якого ембріон, отриманий від генетичних батьків, переноситься в порожнину матки іншої жінки [9, с. 47].

Зазвичай сурогатне материнство передбачає перенесення ембріона, отриманого заплідненням яйцеклітини біологічної матері – дружини, спермою біологічного батька – чоловіка, та виношування дитини, яка є біологічно «чужою» для жінки. За медичною термінологією, така процедура називається екстракорпоральне запліднення і може

здійснюватися лише у спеціалізованих медичних закладах високо кваліфікованими спеціалістами [10, с. 15].

Таким чином, можна зробити висновок, що відповідно до чинного національного законодавства сурогатне материнство як метод лікування безпліддя може бути застосоване виключно за медичними показаннями. Це виступає обмеженням реалізації цього права для особи. На нашу думку, таке обмеження застосування сурогатного материнства є доцільним. Оскільки, якщо використання сурогатного материнства буде можливим для всіх без винятку, то блага місія такого виду допоміжних репродуктивних технологій буде зведена нанівець і призведе до комерціалізації цієї послуги, а сурогатне материнство стане не тільки методом лікування безпліддя, а набуде якісно нових значень та ролей.

Також важливим аспектом застосування методу сурогатного материнства є вибір сурогатної матері. Відповідно до Порядку застосування ДРТ сурогатною матір'ю може бути повнолітня дієздатна жінка за умови наявності власної здорової дитини, добровільної письмово оформленої заяви сурогатної матері за формою, наведеною в додатку 17 до цього Порядку, а також за відсутності медичних протипоказань. Також дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].

При цьому необхідно враховувати генетичний зв'язок сурогатної матері та дитини. Залежно від наявності чи відсутності генетичного зв'язку дитини з цією жінкою можна виділити різні види сурогатного материнства. Медичні фахівці з США, враховуючи судову практику, визначають можливість виділити такі види сурогатного материнства: 1. Традиційне сурогатне материнство – спосіб, заснований на згоді між майбутніми батьками дитини та жінкою, яка погодилася на штучне запліднення її яйцеклітини спермою майбутнього батька дитини. У більшості штатів батьківські права майбутня мати дитини отримує після процедури усиновлення (удочеріння). 2. Сурогатна вагітність – спосіб, при якому згода між майбутніми батьками дитини і жінкою, згідною на імплантацію ембріона, заснована на зачатті з використанням яйцеклітини та сперми майбутніх батьків. 3. Донорська сурогатна вагітність – спосіб, відповідно до якого згода між майбутніми батьками і жінкою, яка погодилася на імплантацію і виношування дитини, полягає у зачатті з використанням яйцеклітини донора (зазвичай анонімного) і сперми майбутнього батька чи донора [11, с. 247].

О. В. Рябенко виділяє два різновиди сурогатного материнства, а саме: гестаційне (сурогатна матір не має генетичного стосунку до дитини) і гендерне (жінка виношує генетично свою дитину) [12, с. 36].

Л. Николайчук, Н. Купчак, Б. Срібна виділяють два типи сурогатного материнства: традиційна та гестаційна форми. У традиційній формі сурогатного материнства яйцеклітини сурогатної матері спочатку запліднюються спермою потенційного батька, а потім імплантуються в сурогатну матір. Гестаційна форма сурогатного материнства являє собою яйцеклітини жінки, запліднені спермою її чоловіка і імплантовані в матку до третьої партії, яка потім виношує дитину певний термін для пари. Здебільшого у випадках гестаційної форми сурогатного материнства сурогатна мати погоджується на сурогатне материнство як на ділову угоду суто для грошової компенсації [13, с. 116].

І. Я. Верес у своєму дослідженні зазначає такі види сурогатного материнства як повна або гестаційна сурогатність – перенесення в організм сурогатної матері ембріона людини, зачатого подружжям, дружиною та донором, донорами. При цьому сурогатна мати не має генетичного зв'язку з дитиною; часткова або гендерна сурогатність передбачає генетичний зв'язок з дитиною, оскільки використовується яйцеклітина сурогатної матері [14, с. 27].

Аналізуючи наведені думки з приводу цього, можна констатувати загалом схоже трактування науковцями правової природи кожного виду сурогатного материнства, незалежно від використаного терміну. Проте, на нашу думку, більш вдалими термінами для визначення видів сурогатного материнства є гестаційна сурогатність та гендерна сурогатність.

Отже, враховуючи норми законодавства та наявні види, необхідно зазначити, що в Україні визнано та дозволене гестаційне сурогатне материнство (гестаційна сурогатність), тобто сурогатна матір не має генетичного зв'язку з дитиною, а виконує лише функцію виношування та народження дитини для інших осіб, що обумовлено ними в договорі.

Таким чином, умова щодо відсутності у дитини генетичного зв'язку з сурогатною матір'ю виступає ще одним обмеженням при використанні технології сурогатного материнства.

Також варто звернути увагу, що відповідно до українського законодавства суб'єктами реалізації права на застосування сурогатного материнства є подружжя, всупереч тому, що право на застосування допоміжних репродуктивних технологій мають всі повнолітні дієздатні чоловіки та жінки, які страждають безпліддям. Таким чином, у цьому випадку існує серйозна прогалина в правовому регулюванні інституту сурогатного материнства. А це, зі свого боку, є суттєвим обмеженням для реалізації одинокою особою, яка страждає безпліддям, свого права бути пролікованою шляхом застосування сурогатного материнства.

На сьогодні в Україні відсутні правові конструкції, які дозволяють регулювання відносин між поодиноким жінкою та сурогатною матір'ю, між самотнім чоловіком та сурогатною матір'ю, між особами, які знаходяться у фактичних шлюбних відносинах (а не зареєстрованому шлюбі) та сурогатною матір'ю [15, с. 130]. Так, дійсно така правова невизначеність суттєво обмежує права осіб, які страждають безпліддям і з тих чи інших причин не вступили в законний шлюб, але виявили бажання мати генетично рідну дитину.

Варто погодитися з висловленою С. Б. Булецою та М. В. Менджулом думкою про те, що дискримінаційним є також і той факт, що підставою для лікування методом сурогатного материнства є не лише медичні показання, але й перебування жінки у шлюбі [16, с. 250].

У такому випадку існує ризик укладення фіктивних шлюбів. Цілком можлива ситуація укладення шлюбу на період оформлення усіх необхідних процедур, пов'язаних із зачаттям, виношуванням та народженням дитини в результаті сурогатного материнства, з подальшим розірванням шлюбу та відмовою від батьківських прав після реєстрації дитини в органах реєстрації актів цивільного стану. При цьому, на практиці досить важко визнати шлюб фіктивним, особливо, якщо обидва члени подружжя заявляють, що шлюб не є фіктивним.

Самотній чоловік взагалі позбавлений такої можливості, як лікування безпліддя за допомогою сурогатного материнства, попри те, що для нього це може бути єдиною можливістю мати генетично рідну дитину. Для чоловіків додатковим викликом є й те, що навіть уклавши шлюб «про людське око», задля набуття статусу подружжя, чоловік є залежним від фізичного стану своєї «дружини», яка цілком може бути фертильна і не мати показань до сурогатного материнства, а відтак і «чоловік» позбавляється доступу до такого методу лікування [16, с. 250].

У цьому контексті варто навести положення ст. 21 Конституції України, яка передбачає, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [1]. Також ст. 24 Конституції України визначено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [17].

На думку Я. Р. Марко, факт реєстрації шлюбу не може бути правомірним обмеженням права на використання репродуктивних прав у разі безпліддя. Обмеження права одинокої особи, яка не перебуває у фактичних шлюбних відносинах, можливості продовження роду шляхом використання сурогатного материнства також визначаємо неправомірним [11, с. 248].

Важко не погодитися з твердженням про те, що право на батьківство безперечно належить до особистих немайнових прав людини й відповідно принцип невтручання у сферу батьківства дозволяє особам на власний розсуд визначати момент, коли ставати батьками і, враховуючи можливі проблеми із репродуктивним здоров'ям та можливостями технологічного прогресу у галузі медицини, самостійно визначати, яким чином ставати батьками [16, с. 252].

Таким чином, у разі, якщо сурогатне материнство – єдиний метод лікування, який дозволяє мати генетично рідну дитину для одинокої особи, то умова щодо перебування у законному шлюбі виступає певного роду непрямим примусом. Поряд з цим варто зазначити, відповідно до СК шлюб ґрунтується виключно на вільній згоді жінки та чоловіка [7].

Виходячи з наведених положень, норма щодо застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя виключно для осіб, які перебувають у законному шлюбі та є подружжям, виступає дискримінацією та порушенням прав людини, у тому числі права на репродуктивне

відтворення. Отже, можна зробити висновок, що наявність такої норми у Сімейному кодексі України суперечить положенням Конституції України як основного закону України і є правовою колізією, яку необхідно усунути.

Я. Р. Марко пропонує розширити трактування терміну сурогатного материнства, а саме: сурогатне материнство – це право людини на продовження роду шляхом використання репродуктивних технологій, що полягає у заплідненні генетично сторонньої жінки, шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка, жінки, або донорів, з метою виношування і народження дитини, яка надалі буде визнана такою, що є дитиною цієї пари або окремої особи [11, с. 248]. Проте, тут варто зазначити, що право на застосування сурогатного материнства повнолітніми дієздатними фізичними особами, які страждають безпліддям і не перебувають у шлюбі, має бути чітко визначено нормами законодавства. Тільки в такому випадку гарантування реалізації цього права можливе в повному обсязі.

Таким чином, право на застосування сурогатного материнства – це вид репродуктивного права на відтворення та частина невід'ємного права на життя, що означає право повнолітньої дієздатної особи (жінки чи чоловіка), яка страждає безпліддям, бути пролікованою шляхом внесення в організм іншої жінки (сурогатної матері) ембріона людини, який зачатий цією особою і донором та є генетично чужим для сурогатної матері.

Право на застосування сурогатного материнства може бути реалізоване особою виключно за медичними показаннями. Також між дитиною та сурогатною матір'ю не має бути ніякого генетичного зв'язку. При цьому на сьогодні особа, яка бажає бути пролікованою шляхом застосування цього методу лікування безпліддя, повинна перебувати у зареєстрованому шлюбі.

Отже, тема права на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя є актуальною та недостатньо дослідженою. Додаткового вивчення потребують місце права на застосування сурогатного материнства в системі прав людини, а також види обмежень реалізації цього права. З огляду на це, можна констатувати необхідність проведення подальших досліджень цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Голос України*. 1996. № 128.
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. С. 356.
3. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип.30. Том 1. С. 148–151.
4. Пугач Д.О. Сучасний стан правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3(9). Том 3. С. 26–29.
5. Дудко А.О., Заболотна М.Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2016. № 3. С. 82–90.
6. Beijing Declaration and Platform for Action: The Fourth World Conference on Women (Beijing, 4 to 15 September 1995): веб-сайт. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf> (дата звернення 01.12.2023)
7. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Голос України*. 2003. № № 38.
8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні від 09 вересня 2013 року № 787/ Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення 30.11.2023).
9. Медико-правовий тлумачний словник: словник/ за ред І.Я.Сенюти. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2010. 540 с.
10. Майданик Р.А. Репродуктивні права. Сурогатне материнство: навчально-практичний посібник. Київ: Алерта, 2013. 48 с.
11. Марко Я.Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850 (38). С. 245–249.
12. Рябенко О.В. Право осіб мати дитину шляхом застосування сурогатного материнства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №17. Том 2. С. 35–38.
13. Николайчук Л., Купчак Н., Срібна Б. Сурогатне материнство: суть, проблеми та правове регулювання. *Публічне право. Серія «Медичне право»*. 2020. № 2 (38). С. 113–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/2020-38-13/> (дата звернення 30.11.2023).
14. Верес І.Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства. *Адвокат*. 2013. № 3 (150). С. 27–31.
15. Явор О.А. Правові аспекти сурогатного материнства. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 127–133.
16. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія/ за заг. ред.: С.Б. Булеци, М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
17. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»: Закон України від 06 вересня 2012 року № 5207-VI. *Голос України*. 2012. № 185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5207-17> (дата звернення 01.12.2023).